

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 4 . Sayı 7 . Bahar 2008

YÖNETİM YERİ:
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe- ANKARA 06532
Tel: 0312 297 68 70 Faks: 0312 299 20 76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com
Tel: 0312 297 68 70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi
06100, Sıhhiye, Ankara
Tel: 0312 310 9771

Basım Tarihi: 04 Şubat 2009

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlara aittir.

II. Meşrutiyet Döneminde ‘Hürriyet’ Tartışmaları, 1908-1911

Abdullah BAY

Osmaniye

BAY, Abdullah, II. Meşrutiyet Döneminde Hürriyet Tartışmaları. CTAD Yıl 4, Sayı 7 (Bahar 2008), 67-83.

II. Meşrutiyetin ilanından önce hürriyet kavramı üzerine farklı düşünceler yoktu. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte hürriyet havası içinde, bu kavram üzerinde farklı fikirler savunulmaya başlandı. İslâmcılar, bu tartışmalarda muhafazakâr ve ılımlı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Muhafazakâr İslâmcılar bütün bu kavramları reddettiler. İlimli İslâmcılar ise ‘hürriyet’ kavramını ‘şer’i” temele oturtmaya çalıştılar ve farklı anlayış ve tanımlardan dolayı Garpçılarla fikir çatışması içerisine girdiler. Türkçüler, bu çatışmalarda net bir tavır sergilememişlerdir. Genel bir anlayıştan çok şahsî düşünceler ön plana çıkıyordu. Garpçılar ‘hürriyet’ kavramına tümüyle laik bir tanım getiriyorlardı.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Hürriyet, İslâmcılar, Garpçılar, Türkçüler.

BAY, Abdullah, Disputes on the Concept of ‘Liberty’ in Second Constitutional Period. CTAD Year 4, Issue 7 (Spring 2008), 67-83.

There existed no different opinion about the notion of liberty before the proclamation of the Second Constitution in 1908. Soon after the proclamation of the Constitution several opposing views were started to be voiced in support of the liberal ideas in the newly experienced libertarian atmosphere. In these disputes, Islamists were separated into two groups as conservatives, i.e. hardliners, and moderates. The Conservative Islamists refused new ideas altogether. Moderate Islamists, on the other hand, tried to put the concept of liberty at the center of shari’a and explained it with the concepts of the shari’a which resulted in different understandings of freedom from the Westernizers. This put the Islamists into a long and endless discussions and inevitable clashes of opinions with the Westernizers. In these disputes, Turkists didn’t display any clear attitude and didn’t sided with one of them. They, the Turkists, had some personal thoughts about the freedom, rather than having a general comprehension of it. Whereas, Westernizers gave a completely a secular definition to the concept of liberty.

Key Words: 2nd Constitutional Period, ‘Liberty’, Islamists, Turkists, Westernizers.

Giriş: Kavram Hakkında

Türkçe “hürriyet” sözcüğü Arapça “harra”dan türetilmiş soyut bir isim olan “hurriya”dan gelir. Bu kökten kelimeler “özgür tutmak ve özgürlüğe kavuşturmak” anlamlarını taşırlar. Bu kökten “hür” kelimesi ise “serbest, özgür, bağımsız ve açık fikirli” anlamlarını taşır.¹ Klasik İslâm uygulamasında hukukî ve sosyal anlamda köleliğin ve kölelik statüsünün karşıtını, felsefî anlamda kaderin karşıtı olan irade serbestliğini belirtir. Eski Yunan ve Batı Avrupa’daki siyasî anlam genişliğini hiçbir zaman taşımamıştır.²

İslâm dünyasında siyasal hürriyet için kullanılan ilk deyim, sınır ya da kısıntı yokluğunu ifade eden ve Farsça asıllı bir Osmanlıca kelime olan “serbest” sözcüğünden Arap gramerine göre türetilen “serbestiyet” idi. “Hürriyet” ancak zamanla “serbestiyet” yerine geçti. Sözcüğün Türkçe’de ilk kez siyasî anlam kazanmaya başlaması 18. yüzyıl sonlarında olmuştur. Fransa’dan gelen siyasî haberler ve Fransız Anayasası’nın çevirileri yeni kavramla aşinalık sağlamaya yardım etmiştir.³

Osmanlı siyasal yaşantısına giren bu kavram başlangıçta olumsuz algılandı. 1798’de Reisülküttâb Atıf Efendi, Fransızların Dalmaçya kıyısında işgal ettikleri alanlarda gösterdikleri davranışlar hakkında bilgi verirken şöyle demektedir; “Onlar küdemay-ı Yunaniyenin keyfiyet-i idaresini tezekkür ederek serbestiyet sûretine koymasına dimağlarında olan nice fesâtlara delâlet eder bir mâna olduğu varest-i kayd-ı beyândır.”⁴ Daha sonra aynı yıl Sultan, Fransız hürriyetini sefahat ve anarşi olarak tanımlayarak, bu tehlikeli yeni fikirleri çürütmeğe çalışıyordu.⁵

¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983, s.659.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s.129; “Hürriyet” kavramının sosyal ve felsefî evrimi için bkz. Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, Ankara, 1996, s.537-539; özellikle “hürriyet” kelimesinin kullanılmasının yasak olduğu II. Abdülhamid zamanında yayınlanan ünlü Kamûs-ı Türkî’de “hurr” ve “hürriyet” kelimeleri dikkatli biçimde kullanılarak ‘hurr’, “köle ve esir olmayan, kendi nefesine mâlik ve isteği ile hareket-i icrada muhayyer olan” şeklinde tanımlanmıştır, Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s.542-546.

³ 1789 tarihli İnsan ve Yurtaş Hakları Bildirisi’nde yıllarca devamlılığını sürdürecektir bir ifade şekliyle şöyle tanımlanmıştır; “Özgürlük başkasına zarar vermeden her şeyi yapabilme gücüdür. Bundan ötürü her insanın tabii haklarının kullanılmasının sınırı toplumun diğer üyelerine aynı haktan yararlanmayı sağlayan bir sınırdır.”, Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 2000, s.187.

⁴ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VI, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1309, s.400-401; Atıf Efendi, Eylül 1798’de kaleme aldığı bir yazıda, “avâm-ı nâsa ilân olunduğu üzere gûya saâdet-i kâmile-i dünyeviyeyi ihraz etmek emniyesiyle müsavât ve serbestiyete can atıldılar.” demektedir. Ercüment Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.59.

⁵ Fransa’nın Mısır’ı işgali üzerine sultan adına yazılmış bildiri de şöyle deniliyordu: “İnsandan her birinin zâtında nefsinin ve hayatında maaşının tedbir ettiğini iddia ederler. Yasak şeyleri kendilerine meşrû saydılar, tutkularının arzuladığı her şeyi kendilerine mübah kıldılar.” Enver Ziya

Hürriyetin (dolayısıyla bu kavramın) başta padişah olmak üzere bürokratlar tarafından olumsuz tefsirine rağmen, kısa süre sonra meydana gelen gelişmeler hürriyet fikrine ilgiyi artırdı. 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, özellikle Avrupa'ya seyahat fırsatı bulan dışişleri bürokratları, inanılmaz derecede zengin ve güçlü Avrupa'ya kıyasla kendi ülkelerinin gerilik ve yoksulluğunu üzüntüyle fark etmeye başladılar. Bir süre bu sırrın, diğer bakımlardan aşağı görülen Avrupa Hristiyanlarının tek meziyeti sayılan Avrupaî imalat ve tekniklerinde yattığına inanıldı ve imparatorluğa bunlar seçilerek dâhil edilmeye çalışıldı. Fakat İslâmlığı Hristiyanlıktan ayıran duvarda bir kez kapı açılmış bulununca, bu kapıdan geçen fikir trafiğini kontrol etmek ve seçmek artık mümkün değildi.

İlk olumsuz değerlendirmelerden otuz sene gibi kısa bir süre sonra ise olumlu değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştı. Hürriyet tanımı üzerinde ilk kez olumlu tartışmada bulunanlardan biri 1837'de Viyana Büyükelçiliğine atanan ve daha sonra İstanbul'da birçok yüksek görevlerde bulunan Sadık Rıfat Paşa idi. Yazılarında biri *Avrupa'nın Durumuna Dair* adlı ve ilk müsveddesi Viyana'daki elçiliği sırasında hazırlanmış oniki sayfalık bir deneme idi. Kendi kuşağından birçok Osmanlı bürokrati gibi Sadık Rıfat Paşa da, Avrupa'nın gelişmesinden derin bir şekilde etkilenmişti ve ülkesinin gelişmesi için esas çare olarak hürriyeti görüyordu. Ona göre her milletin hayat, mülkiyet, şeref ve ünü için zorunlu hak ve hürriyetlerin uygulanması gerekiyordu.⁶ Sadık Rıfat Paşa'nın temel fikirleri tamamen geleneksel İslâm siyasal düşüncesi çerçevesindedir. Hürriyeti ayrılmaz bir bütün olarak adalet ile beraber tanımlamıştır. Sadık Rıfat Paşa "halkın hakları"ndan ve "hürriyet hakları"ndan söz ederken Fransa'dan alınan ve yine de tam anlaşılmamış olan yeni fikirleri ifade etmektedir.

Bu fikirlere Paris Büyükelçiliği eski Serkâtibi Mustafa Sami'nin Avrupa üzerine denemesinde de rastlanmaktadır. 1840'da yayımlanmış olan bu denemede yazar, Avrupa hükûmet şekline, din hürriyetinden, kanun önünde eşitlik ve güvenlikten, hürriyet ve ilerlemelerden hayranlıkla bahseder.⁷ Her iki yazar da refahın yaratılmasında bilim ve hürriyete özel ehemmiyet verirler.

Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1938, s.108; Fransız İhtilâli başlangıçta ikili ilişkilerin de etkisiyle olumlu karşılanmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s.22; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VI, s.400; Lewis, s.130; Osmanlı Devletinde hürriyet fikrinin II. Meşrutiyete kadar genel seyri için bkz. Mehmet Kaplan, İ.Enginün, B.Emil, Ed. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1974, s.180-200; İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.20-30.

⁶ Kuran, *age.*, s.14-18.

⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.88-90; Kuran, s.14; Lewis, s.133.

Bütün bu gelişmeler kamuoyundan çok bürokrasinin önemli bir kısmını etkilemiştir.⁸

Yüzyılın ortalarından itibaren bürokratlar arasında Batılı fikirlerin revaç bulması hem şekil, hem muhteva bakımından klasik Osmanlı siyasi düşüncesinden farklı yeni bir Türk siyasi düşüncesinin ortaya çıkmasına ve halk arasında yayılmaya başlamasına sebep olmuştur. Bununla beraber Tanzimat devrinde hürriyet fikri, sansürün kontrolünden kaçan cümle ve mısralarla kaçak basılmış ve yurt dışından *girmiş* risale ve gazetelerle okuma alanı bulmuştur. Şinasî gibi mücadelelerden kaçmış bir yazarın mısraları arasında “ettin azâd bizi olmuş iken zulme esir” gibi mısralarda çok ihtiyatlı olmak şartıyla “azâd, hıknâme” gibi kelimeler hürriyet kavramını çağrıştırır. İnsanı ve fitrî bir hak olarak hürriyet devrin romanında belirsiz bir tema hâlinde sezilir.¹⁰ Sansürden uzak olan yurt dışı yayınlarında ise hürriyet kavramı geniş ve rahat bir kullanım alanı bulmuştur. Yurtdışında geçici olarak yerleşmiş Jön Türk yazarların hürriyetin insanın en tabii hakkı olduğu konusunda çok sayıda yazıları vardır. Fakat bu devirde hürriyetin ferdi ve felsefi tanımından ve yorumundan çok anayasa ile bağlantılı yorumlarından söz edilebilir. Bu tanım meşrutiyetin tanımıyla da içiçedir. Namık Kemal’in “Hürriyet Kasidesi” diye de bilinen şiiri bu fikrin ihtilâlcî bir beyannâmesi gibi her devrin sloganı haline gelmiştir. Ziya Paşa ve Namık Kemal, “meşveret” gibi hürriyet fikrinin kaynağını da İslâmiyet’e dayandırmışlardır.¹¹ Namık Kemal bir yazısında “hürriyet-i şahsî, hürriyet-i efkâr ve hakk-ı tasarruf”tan bahsettikten sonra, hürriyeti “Her kimse kendi âleminin padişahıdır”¹² diye tanımlamaktadır. Namık Kemal’in hürriyeti tanımlaması İslâm hukuku çerçevesinde olmuştur.

Yurtiçi ve yurtdışı kamuoyu baskısına dayanamayan II. Abdülhamid Jön Türklerin faaliyetleri sonucu Meşrutiyeti ilân etmek zorunda kaldı. Ama bu durum çok kısa sürdü. Getirilen yasaklar arasında “hürriyet” kelimesinin kullanılmaması da yer alıyordu. Bu kavram II. Meşrutiyetin ilânına kadar rahat kullanılmayacaktır. Devrin sözcüklerinde “hürriyet” kelimesi de hemen hemen hiç yer almamıştır.

⁸ Bu bürokratların etkisiyle Tanzimat fermânı ilân edilmiştir. Sadık Rifat Paşa’nın ifadeleri ile Tanzimat fermânının dili arasında yakın benzerlikler vardır; *Takvîm-i Vekâyi*, № 187, 15 Ramazan 1255.

⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “Düşünce Hayatı (XIV-XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, Feza Yayınları, İstanbul, 1999, s.200-201.

¹⁰ Parlatur, *age.*, s.20-30.

¹¹ Kuran, s.61-65; ayrıca İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat*, I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.853.

¹² *İbret* gazetesinden seçme yazılar için Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.96-97.

Meşrutiyet ya da Hürriyet'in İlânı : *Hürriyet'e* dair Üç Kavrayış

Ağır mutlakiyetçilik uygulamaları ve baskılara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti mücadeleden vazgeçmedi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çabalarıyla 1908'de bir tanım ile meşrutiyetin yeniden ilânı, diğerine göre hürriyetin ilânı sağlandı.¹³ Ağır ekonomik ve siyasal sorunlarla uğraşan Osmanlı Devleti hürriyetin ilânı ile yeni sayfa açmış gözüküyordu. Birden pek uzun süre Abdulhamid mutlakiyetçiliği içinde kalmış çeşitli sosyal tabakalar özgürlüklerine kavuşmuşlardı. Osmanlı toplumu, tarihinde ilk kez bu boyutta söz, basın ve toplantı hürriyetini keşfediyordu. Hürriyet bütün sorunları çözecek ve bütün arzuları yerine getirecek bir büyüklü kelime olmuştu.¹⁴ Bu arada vatandaşların devlete karşı olan ödevlerinin de yerine getirilip getirilmeyeceği tartışma konusu oluyordu. İstanbul gibi bir şehirde bile vapura para vermeden binmeyi özgürlük gereği sayanlar çıktı. Taşrada vergi memurlarını "şimdi özgürlük var" diye ters yüz edenler oluyordu.¹⁵ Hürriyetin ilânı aydınları ve basını etkin bir biçimde sahnenin ilerisine getiriyordu.¹⁶ II. Meşrutiyet aydınlarının yarım yüzyıl önce mutlakiyetçiliğe karşı mücadeleye girmiş bir avuç seçkin muhalifle hemen hiçbir benzerliği yoktu. Gerçekten, hürriyet ihtilâli yeni düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açıyordu. İstanbul yeniden Müslüman dünyanın fikir merkezi olmuştu.¹⁷

1908'de imparatorluğu saran bu büyük fikirler çalkantısında temel olarak yüzünü İslamiyet'e çevirenler, Batının büyümesine kendini kaptıranlar ve milliyetçilik esaslarının temellerini atanlar olmak üzere üç temel fikir su yüzüne

¹³ *Musavver Mubit*, I/3, 2 Teşrin-i Sâni 1324, s.44-45; Y.A.Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974, s.318; Bir mizah gazetesi olan *Davul*'un sütunlarında bile hürriyet fikrini işleyen bahisler vardı ve diğer gazeteler kadar da fikri tartışmanın içerisinde yer alıyordu. Başmuharrir, "Kârilerimiz", *Davul*, № 1, 14 Teşrin-i Evvel 1324, s.1; Başmuharrir, "Kârilerimiz", *Davul*, № 2, 2 Teşrin-i Evvel 1324, s.1; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarını yoğunlaştırmasına neden olan, tam araştırılmamış iki olay vardır. 1905 Japon-Rus Savaşı ve İran'da Meşrutiyet'in ilânı çalışmaları. Geniş bilgi için bkz; *Musavver Mubit*, I/4, 14 Teşrin-i Sâni 1324, s.22-23; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundan 1908'e kadarki fikirlerinin tahlili için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1889-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.65-77.

¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, "II. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", *Bellekten*, XXI-II/90, Ankara, 1959, ss.267-268.

¹⁵ *Musavver Mubit*, I/4, 14 Teşrin-i Sâni 1324, s.22-23; Süleyman Numan, "İnkilâbımız", *Musavver Mubit*, I/8 Kanun-ı Evvel 1324, s.140; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s.10-37.

¹⁶ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s.34-35; Ahmad, *age.*, s.38.

¹⁷ 1900'lü yıllarda toplumun elit tabakasındaki Müslüman kadınlar da okudukları dergilerin tesiriyle ve gayrimüslim hemcinslerine benzemek isteğiyle Batılı davranışlar içine giriyorlardı. Kadınlar, ilk meşrutiyet kutlamalarına katılmışlar ve kamu yaşamına katılma isteklerini ortaya koymuşlardı. *Musavver Mubit*, I/8, 11 Kanun-ı Evvel 1324, s.124-126; *Musavver Mubit*, I/10, 1 Kanun-ı Esasi 1324, s.1-3.

çıkıyordu. İslâmcı akımın başlıca sözcülerinden biri Mehmed Akif idi. Cemaleddin Afganî ile takipçisi Muhammed Abduh'un fikirlerinden etkilenmiş kimi âlim, yazar ve şairler Mehmed Akif'in çevresinde toplanarak 1908 yılından başlamak üzere ılımlı İslâmcı bir dergi olan *Sırat-ı Mustakim*'i yayımlamaya başladılar. Onun karşısında İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin halkçı İslâmcılığı ile Mustafa Sabri'nin *Beyanü'l-Hak*'ta savunduğu gelenekçi ve tutucu İslâmı vardı. İdeolojik yelpazenin öteki ucunda özellikle Abdullah Cevdet'in temsil ettiği Batıcılar bulunuyordu. Neşrettiği *İctihad* dergisinde muhalif olarak bütün İslâmcıları karşısına aldı. Abdullah Cevdet, Batılılaşmanın bir zihniyet değişikliği işi olduğu düşüncesindeydi. 1908'de düşünce dünyasına egemen olan İslâmcı ve Batıcı bu iki eğilimin arasında bir tür üçüncü yol olarak milliyetçilik de ortaya çıkmıştı. Bütün bu siyasî gruplar hürriyet fikrini dünyaya bakış açılarına göre farklı yorumlamışlardır.

İslâmcıların hürriyet tanımları genel olarak aynıdır. Musa Kazım¹⁸ *Sırat-ı Mustakim*¹⁹ adına hürriyeti "Hürriyet azadelik, azade olmak manasınadır. Ama her kayıddan azade olmak manasına değil" diye tarif ediyordu. İslâmcılar, hürriyetin tanımını dinî terminolojiyi esas alarak yaptılar ve hürriyeti sebep göstererek İslâmiyet'in yasakladığı fiilleri işlemeyi şiddetle reddettiler. Musa Kazım diğer bir yazısında yine hürriyetin tanımını Kur'an'a dayanarak şöyle yapmaktadır; "Bundan evvel taht-ı kahr ve istibdadında ezildiğimiz gayr-ı makûl ve gayr-ı meşrû birtakım kuyûd-ı batılâdan azâde bir hürriyettir ki, o da kavânin-ı mevzûa ve kavaid-ı diniyemiz ve adât-ı milliyemiz dâiresinde serbestâne hareketten ibarettir."²⁰

Musa Kazım, II. Meşrutiyetin ilk yıllarında hürriyetin yanlış anlaşılmasından da şikâyetçi idi. Daha sonra şeyhülislâmlık da yapan Musa Kazım "Hürriyet-Müsavât" adlı yazısında "Tarih-i Osmanimizin en şanlı sahifelerini tezyîn edecek gayret-i kahramanâne ve hamiyet-i dindarâne sayesinde zincir-i esaretden tahlis-i

¹⁸ Meclis-i Âyan üyesiyken 12 Temmuz 1910-31 Aralık 1911 arasında Şeyhülislâmlık görevine getirilen İttihatçılardandır. İkinci kez 8 Mayıs 1916 ile 14 Ekim 1918 arası iki yıl şeyhülislâmlık yapacaktır. Geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.105, 118, 213.

¹⁹ *Sırat-ı Mustakim*, 1903 yılında ılımlı İslâmcıların fikirlerinin savunulduğu bir yayın organı olarak Ebu'l-hüda, Zeynelabidin ve Eşref Edip tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Kendisini şöyle tanıtmaktadır. "Perşembe günleri çıkar din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahis haftalık risâledir." *Sırat-ı Mustakim*, 25 Eylül 1324/ 12 Ramazan 1326, s.99.

²⁰ Musa Kazım, *Sırat-ı Mustakim*, 30 Şaban 1324/14 Ağustos 1324, s.2; II. Meşrutiyet döneminde etkili olan fikir adamları özellikle devrin İslâmî konularında uzman iki şahsiyetidir. Özellikle Cemaleddin Afganî en tesirlisidir. Muhammed Abduh ise onun gölgesinde kalmıştır. Bunlar, Garpcı-İslâmcı görüşleriyle daha sonraki fikir adamlarını etki altına almışlardır. II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılarında bu etki açık olarak görülmektedir. İslâmcılar, daha Türk modernleşmesinin başladığı Tanzimat döneminden itibaren ılımlılar ve muhafazakârlar diye ikiye ayrılmışlardır. İlimliler sınırlı bir modernleşmeden yana olurken Muhafazakârlar kesinlikle bu fikri reddetmişlerdir. Geniş bilgi için bkz; Tarık Zafer Tunaya, "Âmme Hukuku Bakımından II. Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe İslâmcılık Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIX (1954), s.75-78.

gerbeyan ettik. Berat-ı hürriyet ve bürhan-ı müsavâtımız olan kanûn-ı esasimizi istirdad eyledik” diyordu.²¹ Bu yazısında Musa Kazım’ın meşrutiyetin ilânını “hürriyetin ilânı” olarak zikretmesi ilginçtir. Yine *Sırat-ı Mustakim* yazarı Mehmed Akif de hürriyetin yanlış anlaşılmasından şikâyetçiydi. Mehmed Akif meşrutiyet ilân edildiğinde başkenttin görünüşünü en güzel şekilde ifade eden bir şiir yazmıştır. Bu şiirden şairin hürriyete bakışını da öğrenebiliriz: “Zevk-i hürriyeti onlar daha çok anlamalı/Diye mekteblilerin mektebi tekmlil kapalı/İlmi taziyik ile ta’lim o da bir istibdâd/Haydi öyleyse çocuklar ebediyen azad.”²²

Halk hürriyeti “başiboş bir halde olmak, her istediğini yapmaya me’zûn bulunmak” diye anlamıştı. Mustafa Sabri ise, hürriyeti şöyle târif ediyordu: “Hürriyetin mânası kanûn dairesinde bir serbestliktir. Kanûna mutlak icâbet gereklidir ve bu olmazsa karışıklık çıkar. Hürriyet başkalarının hakkına tecavüz etmemeyi sağlar. Bundan başka insanlar daima bir takım vezâif-i ahlâkiyeye de riayet etmek mecburiyetindedirler.” Bu tanımı yapmakla *Sırat-ı Müstakim* yazarları ile aynı fikirde olduğunu gösteren Mustafa Sabri, hürriyeti şeriata uygun bir zeminde savunuyordu.²³ İlimli İslâmcıların savundukları hürriyet, sınırları Kur’an’da belirtilen “hürriyet-i şer’iyye” idi.²⁴

İslâmcılar içerisinde bütün bu tanımları kabul etmeyen ve hürriyeti bütünüyle reddeden kişiler de vardı. Muhafazakâr İslâmcıların temsilcilerinden Hızanlı Şeyh Selim “Hürriyet ancak ateşe layıktır. Zira kâfire mahsûs bir

²¹ Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavât”, *Sırat-ı Mustakim*, 30 Şaban 1324/14 Ağustos 1324, s.1.

²² Şiirin devamı için bkz. Mehmet Kaplan, *Şiir Tablilleri*, I, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997, s.172-173.

²³ Mustafa Sabri, “Taşrada İrad Olunmuş Bir Nutuktan”, *Beyanü’l Hak*, II, 5 Nisan 1326/7 Rebi’ül-Ahır 1328, s.115-118; “Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye” mensûblarının camilerde hürriyeti anlattıklarından uzun uzadıya bahsedilmektedir. *Beyanü’l Hak*, III, 6 Eylül 1326/15 Ramazan 1328, s.149; Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye’nin yayın organı olarak kurulan gazete sütunlarında kendi hakkında şu ifadeler yer veriyor. “Pazartesi günleri neşr olunur edebî, siyasî ve fennî haftalık gazetedir.” İmtiyaz sahibi Fatih dersiâmlarından İstanbul mebûsu Mustafa Asım, başyazarı ise Fatih dersiâmlarından Tokat mebûsu Mustafa Sabri idi. En önemli yazarları ise Kiliselî Münir, Küçük Hamdi, Tahir’ül-Mevlevî, Mustafa Sabri, Ermenekli Saffet, Ali Tayyar ve Ömer Hayrî’dir. *Sırat-ı Mustakim*, 4 Kasım 1325/ 7 Safer’ül Hayr 1328, s.374; İslâmcı akımların geniş basın faaliyetleri diğer cereyanların yayınlarına göre kıyas kabul etmeyecek derecede fazladır. İslâmcıları bağrında toplayan *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebil’ür Reşad* mecmûaları, doktrini ve anahatları bakımından aynıdır. İslâmcılar bakımından eklenecek bir nokta da, İslâmcı ana cereyanın diğer fikir cereyanları karşısındaki durumudur. Muhafazakâr İslâmcı kalanlara rastlamakla beraber, ana nehirden bazı kollara ayrılarak, İslâmcı görüşleri Garıçlık ve Türkçülükle karışacaklardır. Tunaya, agm., s.631-635; İsmail Kara, *age.*, s.50-100.

²⁴ M. İsmail Hakkı, “İslâmiyetin Bahs Ettiği Hürriyet-i Âmmе”, *Sırat-ı Mustakim*, Kanûn-ı Sâni 1324/5 Muharrem 1326, s.353; M.İsmail Hakkı, *Sırat-ı Mustakim*, 21 Ağustos 1324/7 Şaban 1326, s.20; “Hürriyet-i şer’iyye”nin tanımı Said-i Nursi’ye göre şu şekildedir; “Hürriyetin şer’i odur ki; ne nefsiye, ne gayriye zararı dokunmasın. Kanûn-ı adalet ve te’dibden başka hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfûz kalsın, herkes harekât-ı meşrûasında şahane serbest olsun”. Geniş bilgi için bkz; Said Nursi, *Münazarât*, Sözlere Neşriyat, İstanbul 1996, s.54-57.

şîârdır.” demek suretiyle hürriyete olan tepkisini göstermiştir.²⁵ Bu fikrin geniş bir alanda etkili olduğu da 1913’deki Şeyh Selim isyanından anlaşılmaktadır.²⁶ İslâmcıların üzerinde çok durdukları bir tanımda, “hürriyet-i mutlaka” idi. Bu tanımla bağlantılı olarak sosyalizm çizgisinde garpçılığı savunan *İştirak* ve *İctihad* dergilerini özellikle belirtmek gerekir. Bu dergilerde “hürriyet” kavramı bazen “hürriyet-i mutlaka” şeklinde anlatılıyordu. İslâmcılar, Ahmed Cevdet Paşa’nın sosyalizm konusunda yazdığı makalenin etkisinde kalmışlar ve “hürriyet-i mutlaka” tanımına Kur’an’a zıt olduğu için karşı çıkmışlardır. Musa Kazım bir yazısında “hürriyet-i mutlaka”ya çatıyor ve İslâmiyette mutlak hürriyetin olmadığını örnekler vererek reddediyordu. Kainattan ve hayvanlar aleminden de insan ile karşılaştırarak bu yazısında örnekler vermiştir. Yazısına devamla bu açıklamasını Kur’an ve Sünnete de dayandırıyor. Nitekim “İnsan zanneder mi ki başıboş olarak bırakılmıştır” meâlindeki ayeti buna delil gösteriyordu. Ona göre; insan, hayvandan ayrı olarak ihtiyaçlarını tedarik etmek için toplum halinde yaşar. Ve bu toplumsal yaşamın anarşi olmadan devam edebilmesi için bazı kural ve kâidelerin koyulması gerekir. Eğer koyulmaz ve mutlak hürriyet uygulanırsa, o zaman toplum diye bir şey kalmaz. Onun ifadesiyle “Bütün efrâd-ı beşer yekdiğerlerine, teavün ve iştirak hususlarında bir takım kavanin-i mevzûa ahkâmına dahi inkıyad mecburiyetinde”dir.²⁷

İlimli İslâmcılar kendilerinin tarif ettikleri “şer’î” hürriyeti kabul edip, mutlak hürriyeti kabul etmezlerken, Muhafazakâr İslâmcılar felsefeyi ve felsefenin izah ettiği hürriyet fikrini de reddetmişlerdir. İki fikir arasındaki ayrılıklar, Garpcılar ve Muhafazakâr İslâmcıların birbirlerine şiddetli saldırıları sonucu, ciddî bir tartışma ortamı meydana getirdi.

Açıktan olmasa da hürriyet kavramı çerçevesinde tartışılan bir diğer konu, hürriyetin istenilen seviyede kullanılabilmesi için dinî fikre ihtiyaç olup olmadığı idi. Yani dinî fikir olmadan hürriyet topluma uygun bir şekilde ve zarar vermeden sınırlı bir şekilde kullanılabilir mi, yoksa aşırıya mı kaçılırdı. Garpcılar,

²⁵ Nursi, *Münazarât*, s.58; Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Fırat Yayınları, Ankara, 1992, s.169-171; Hasan Yıldız, *Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınevi, İstanbul, 2005, s.139-142.

²⁶ Nursi, *Münazarât*, s.58; Hızanlı Şeyh Selim, Doğu ve Güneydoğu’da nüfuzlu din âlimlerindendi. Meşrutiyet ve hürriyet hareketine bir tepki olarak Rusya’nın da teşvikiyle 1913 yılında Bitlis’in Hizan ilçesinde isyan etti. İsyân bastırılınca Bitlis’teki Rus Konsolosluğuna sığındı. I.Dünya Savaşı başladığında konsolosluktan alınarak idam edildi. Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara, 1992, s.169-171.

²⁷ “Hürriyet her kayıttan azade olmak manasına değil. Çünkü hürriyet-i mutlaka yani her kayıttan azade olmak keyfiyeti dünyanın hiçbir yerinde silsile-i kâinatın hiçbir yerinde yoktur. Hayvan kâinata konulmuş kanûna göre ot yemek zorundadır. Et yiyemez. İşte görünüyor ki hayvanatta, cemadatta hatta zerratta bile hürriyet-i mutlaka yoktur. Binaenaleyh zübde-i kâinat ve hülasa-i mevcûdat olan insanda hürriyet-i mutlakının olmayacağı evvel-i bittâliktir”. Musa Kazım, *Sırat-ı Mustakim*, 30 Şaban 1324/14 Ağustos 1324, s.2; Yine tarikât çevrelerinin yayın organı *İslâm*’da hürriyete taraftar yazılar çıkmıştır. *İslâm*, № 1, 21 Mart 1325, s.1, “İzzet, Taassub”, *İslâm*, № 1, 21 Mart 1325, s.3, Rasim Esseyid Nasireddin, *İslâm*, № 2, 12 Rebi’l Evvel 1327, s.1.

açıktan olmasa da bu düşünceyi savundular. Muhafazakâr ve ılımlı İslâmcılar bunun kesinlikle tersini savunuyorlardı. Halim Sabit, *Sırat-ı Mustakim* adına Garpcılara da çatarak "Fakat insan kuvve-i şehevîyye ve kuvve-i gadabîyye arasında mahsûr bulunmaktadır. Biçare insan ne yapacak? Bu iki kuvvet kendisini sürüklüyor. Bâdi-i emirde iş bû vâzife-i mühimmeyi ifa etmek üzere hatırımıza dört türlü kuvvet tebadür ediyor: Kuvve-i cebriye, şeref-i nefis, hükümet ve kanûn, fikri dinî" diyor ve hürriyetin sınırlandırılması için din hissini şart koşuyordu. Zira hükümet ne kadar intizamlı ve güçlü olursa olsun insanın "Amak-ı kalbiyesine değil derûn hanesinde cereyan eden ahvâle bile tesir" edemez. Hükümetin otoritesi ve kanununun tatbiki "ahval-i zâhîriyeden" zerre kadar ileriye gidemez.²⁸ Bu fikir garpcıların hürriyet kavramını Batı felsefesine göre yorumlamalarına tepki olarak doğmuştu.

İslâmcıların kavramın uygulanmasındaki pratik tavırları ise çok az farklıdır. Bununla ilgili devrin uygulamaları karşısında gösterdikleri tepkilerden bu durumu çıkarmak mümkündür.

Meşrutiyet'in ilânının ardından içki tüketimi ve satışları aşırı şekilde arttı. İçki tüketimini arttıran sadece Hristiyanlar değil, aynı zamanda Müslüman kitle idi. Müslüman halk içki içtiğinde müdahale edildiği zaman hürriyeti öne sürüyordu. *Sırat-ı Mustakim* yazarları, kişilerin böyle yorumlarına "israf ve itidâya meyl etmiş olurlar" diyerek hürriyetin Kur'an emirleri aleyhinde yapılan işlere bir kalkan olarak kullanılmasına karşı çıktılar.²⁹ Ancak bu yasağın uygulanmasında, devletin ne gibi bir fonksiyonu olduğu konusunda net bir fikir yoktur. Sadece II. Meşrutiyet dönemi anayasasındaki devletin dininin İslâm olduğuna dair maddeye dayanarak müdahale edilmesine taraf olmuşlardır.

Beyan-ül Hak yazarları da aynı paralelde fikirler neşretmişlerdir. Garpcı filozoflardan Edirne mebûsu Rıza Tefik Bey *Yeni Gazete*'de yazdığı bir yazıda içki içmek, kumar oynamak ve faize para vermeyi şahsî hürriyetlerden sayıyor, bunlara karışılmaması gerektiğini bildiriyor ve gelişme ile bunların kullanımının yaygınlaşması arasında organik bir bağ kuruyordu.³⁰ Bu makaleye cevaben 'Cemiyet-i İlmiyye efradından biri' ünvanıyla yayınlanan makalede kumar, içki, faiz ve banka meselelerinden bahsedilerek bunların "Kavâid-i külliyyemizde, târizinde istîşhad eylemesi cidden câlip-i nazardır. Bu gibi maddeler yalnız bizim dinimizde değil bi'l-cümle edyân ve mezâhibde ukûl-ı selime indinde, merdût ve hatta milel-i mütemeddine mahkemelerinde bu babta tahdis edecek davanın

²⁸ Kazan ulemasından Halim Sabit, "İnsaniyet, Fikri Dinî, Medeniyet", *Sırat-ı Mustakim*, 21 Ağustos 1324, s.27; *Meclis-i Mebûsan Zâbit Ceridesi* [MMZC] II, Devre 1, 37. in'ikad, 1.Celse, 18 Şubat 1324, s.134.

²⁹ Beylerbeyili İbrahim, "İşret", *Sırat-ı Mustakim*, 3 Kanûn-ı Evvel 1325/3 Zilhicce 1327, s.23.

³⁰ *Yeni Gazete*, № 530, 3 Şubat 1325.

istima' edilmesi" denilerek bahsedilen maddeler ile medenî gelişmenin hiçbir ilgisi olmadığı belirtiliyordu.³¹

Derviş Vahdeti³² tarafından *Volkan*'da yayınlanan iki mektûp *Sırat-ı Mustakim* ve *Beyanü'l Hak*'ta ki yazılara göre daha serttir. *Volkan*'da "umûm asker" imzalı bir yazıda; "İslâm kadınlarımız Bedesten Çarşısı-ı Kebirinde ve Beyoğlu cihetlerinde ve bazı bed mahallerde dolaşmaları şer'i şerif hilâfında umum hamiyetmenden İslâm kadınları oldukları, bu halden içtinab etmeleri umum asker kardeşlerimiz tarafından ihtar olunur." deniliyordu.³³

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yavaş yavaş temsil edilmeye başlanan Türkçülük³⁴ akımının hürriyet kavramını tanımları da konumuz açısından önemlidir. Cemiyetin hürriyet anlayışı konusunda nizamnâmesi içerisinde aydınlatıcı bilgiler vardır. 9. maddesinde bu konuda "cins ve mezheb tefrik edilmeksizin herkes müsavât ve hürriyet-i tâmmeye mâlik ve aynı mükellefiyete sahiptir"³⁵ denilmektedir. II. Meşrutiyetin başlangıcında uygulanan Osmanlılık düşüncesinin dışavurumu da olan yaklaşım, aslında o zamana kadar Osmanlı'da geçerli olan İslâm hukukunun tamamen zıddı bir uygulamayı gerektiriyordu. Bu fikir Islahat Fermanı ile ortaya çıkan müslim-gayr-i müslim eşitliğini savunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Hüseyin Cahit Bey'in hürriyet tanımı şöyle idi; "Diğerinin hürriyetinin başladığı yerde benim hürriyetim hitâm bulur."³⁶ *Tanin* başyazarı ve aynı zamanda cemiyet mebûsu Hüseyin Cahit'in bu

³¹ "Taklid ve İctihad", *Beyanü'l Hak*, II, 8 Şubat 1325/11 Safer 1328; Ermenekli Safvet, "Bizde Avâmil-i Fikriye", *Beyanü'l Hak*, V, 30 Mayıs 1327/14 Cemaziy'ül Ahir 1329, s.2087; Mustafa Sabri, "Taşrada İrad Olunmuş Bir Nutuktan", *Beyanü'l Hak*, II, 5 Nisan 1326/7 Rebi'ül Ahir 1328, s.1150.

³² Derviş Vahdeti, Nakşibendî tarikatına bağlanmış, Kıbrıslı bir hâfızdı. Kıbrıs'ta 15 yıl memûrlük yaptıktan sonra 1902'de İstanbul'a gelerek İskân-ı Muhacirin Komisyonunda memûrlük elde etti. 31 Mart olayında suçlu görülerek asılmıştır. Derviş Vahdeti hakkında biyografi için bkz. Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.15-30; Vahdeti, "Naci", *Volkan*, № 5, 2 Kanûn-ı Evvel 1324.

³³ Vahdeti, "Alaylı Mektepli Zabitanla Askerler", *Volkan*, № 82, 10 Mart 1325/1 Rebi'ül Evvel 1327; *Volkan*, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı olarak kuruldu. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ise 23 Mart 1325'de İstanbul'da *Volkan* gazetesi idarehânesinde kurulmuştur. Tunaya, s.15-25.

³⁴ Türkçülük akımının ortaya çıkış sebepleri için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1962, s.550-560; Türkçülerin siyasi gayelerinin izahı için bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1995, s.35-65.

³⁵ *Şura-yı Ümmet*, № 192, 17 Teşrin-i Evvel 1325.

³⁶ Yazısının devamında şöyle diyor: "Hürriyet istediğini yapmak demek olmadığını hepimiz biliriz. Cemiyet-i beşeriye içinde hürriyetinde bir hudûdu vardır." *MMZC*, I, Devre 1, 37. İn'ikad, 1.Celse, 18 Şubat 1324, s.134; Hürriyetin daha geniş tanımı için bkz. "Milletin Hakları", *Şura-yı Ümmet*, № 194, 15 Teşrin-i Evvel 1325, s.8; Karahisar-ı Sâhib Mebûsu Rıza Paşa da aynı tanımı yapıyor: "Hürriyet diğerin hakkına tecavüz etmekten ibaret bulunmadığını telkinden ibarettir." *MMZC*, I, 1.devre, 24.in'ikad, 1.celse, 26 Kanûn-ı Sani 1324. Bu pasajlar, aynı zamanda bürokrasinin hürriyet anlayışları hakkında bilgi vermektedir.; Dâhiliye Encümeni Mazbata Muharriri ve Trablusşam mebûsu Fuat Bey ise, "Bunlar ve esasen sûi hali ile melûf olanlar hürriyetten kendi temayüllerine göre, temayülât-ı şahsiyelerine göre istifadeye kalkışmışlardır ve

tanımı Fransız İhtilâli ideologlarından Jean Jacques Rousseau'ya ve Voltaire'e benzemektedir. Tanım aynı zamanda felsefe temellidir. 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinde geçen tanımın da aynısıdır. Kaynağının Fransız İhtilâli olmasından dolayı "azınlıkların" hürriyet tanımlarında da benzerlikler vardır. "Azınlık" milletvekillerinden Yorgi Honeus Efendi "Malûm her ferd vicdanan hür ve müstakildir. Lakin bu hürriyet diğerin hukukuna tecavüz etmemekle mukayyedir" diyordu. Hüseyin Cahit Bey cemiyet içerisinde yer almasına karşılık, fikirleri Garpcılara ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin Garpçı koluna çok yakındır. Kişisel fikirleri cemiyetin fikirlerinden farklıdır. Yazar, Muhafazakâr İslâmcılar ve özellikle de *Volkan*'da Derviş Vahdeti, *Beyan'ül Hak*'da Mustafa Sabri, *Mişçen*'de Murad Bey ve Ahrar fırkasını destekleyen gazeteler ile fikir tartışmalarına girmiş, bu vaziyet 31 Mart Vak'asına giden olayların çıkmasına yol açmıştır.

Cemiyet ne zaman karşı saldırıların şiddetlendiğini görür ve ülkede etkisinin sarsılmasından korkarsa, ya çocukların başlarına şapka giydirilmemesi ya da Müslüman kadınların açık saçık gezmemeleri için bir emir çıkartır ve bu emrin gazetelerde yansıyacak haberi ile halkın gözüne girmek umuduna düşerdi.³⁷ Cemiyetin ütopya kabul ettiği hürriyet ile ilân edilen hürriyet arasında farklılıklar ortaya çıkmaya başlamış ve hayal kırıklığı oluşmuştur.³⁸ II. Meşrutiyetin ilânı sırasında hürriyetin muhafazasının ordu tarafından sağlanması düşüncesi de Cemiyet tarafından ortaya atıldı. Bu fikre göre meşrutiyet ve hürriyet rejiminin muhafazası ordunun görevi idi. *Şûra-yı Ümmet*'te yayınlanan bir yazıda, diğer devletlerde ordunun bir baskı aracı olarak kullanılmasına karşın Osmanlı devletinde hürriyet için çalıştığı vurgulanıyordu.³⁹

bunu suüstimal etmişlerdir.Yani, herkes temayülâtına göre bundan istifade etmek üzere şitabân olmuş ve bundan bazı ahlaksızların ahvâli asayîşi müteessir etmiştir" diyordu. *MMZC*, I, Devre 1, 37. İn'ikad, 1.Celse, 18 Şubat 1324, s.134; Cemiyetin yayın organları Meşrutiyetin ilânını sevinçle karşılamışlardır. *Şûra-yı Ümmet*'te Resmolü Cevad imzasıyla yayınlanan yazıda "Artık o tarihten beri bizde sâir mîl-i medeniye gibi hakikâten hürüz" deniyordu. Resmolü Cevad, "Millet Meclisi", *Şûra-yı Ümmet*, № 140, 6 Kanun-ı Evvel 1325.

³⁷ Hüseyin Cahit (Yalçın), *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, s.11-15; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ter. Server Tanilli, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007, s.222-225.

³⁸ *MMZC*, I, Devre 1, 11. İn'ikad, 1.Celse, 13 Kanun-ı Evvel 1324.

³⁹ "Hürriyetperver Ordular", *Şûra-yı Ümmet*, № 225, 12 Nisan 1325; "Siyasi Dersler", *Şûra-yı Ümmet*, № 210, 18 Şubat 1325; Ahrarcıların Türkçü olup olmadıkları tartışılabilir. II.Meşrutiyet'in ilânından sonra Türkçülük fikrini savunan fikir adamları başlangıçta *Tanin* ve *Şûra-yı Ümmet* etrafında toplandılar. Prens Sebahaddin'in fikirlerini daha çok muhalefette yer alan gazeteler desteklemiştir. Bunlar, *Serbesti*, *İkdam*, *Osmanlı* ve *İstişare*'dir. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, Ankara, 1984, s.181-184; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s.157-320; *Şûra-yı Ümmet*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmî yayın organı olurken özellikle Cemiyetin askeri kanadının nüfuzundaydı ve onların fikirlerini yansıtıyordu. Gazete kendisini 1908'den sonra şöyle tanımlıyor. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin vâsita-i neş-i efkândır". *Şûra-yı Ümmet*, № 24, 29 Teşrin-i Evvel 1908; *Şûra-yı Ümmet*, № 128, 1 Şubat 1908; *Tanin* ise Garpcılara daha yakın olan sivil aydınların yayın organı olarak kaldı. *Tanin*'in ilk sayısı 19

Yine bu grup içinde değerlendirmemiz gereken Ahrarcılar'da kamuoyunu hürriyet tanımlarıyla etkin bir şekilde etkilemişlerdir. Prens Sebahaddin, Türk tarihini hürriyet açısından üç aşamaya ayırıyordu. Bunlar, Orta Asya geniş teşebbüs devri, İslâm mutlak despotizm devri ve Avrupa etkisi altında bulunan devredir.⁴⁰ Prens Sabahaddin Bey konuyu toplumsal temelde de ele almış ve şöyle değerlendirmiştir; "Memleketimiz istibdadın gelişmesi için müsâit bir zemin idi. Osmanlı devletinde asıl muklakiyetçiliği doğuran sebep tarz-ı mâîşetimizdir. Müşahedât-ı fenniye sarahaten gösteriyor ki hürriyetle istibdat efrâdın kabiliyet ve adem-i kabiliyetinden doğuyor". Halbûki Osmanlı devletinde ta ailelerde başlayan eğitim, mutlakiyet eğitimidir ve hürriyet eğitimi değildir.⁴¹ Sabahaddin Bey'in⁴² hürriyet konusundaki yazılarından anlıyoruz ki, idare tarzı ister mutlakiyet ve ister cumhuriyet olsun önemli değildir. Önemli olan toplumun hürriyetçi bir karaktere sahip olmasıdır.⁴³ Ahrarcılar din ve vicdân hürriyeti konusunda da fikirlerine açıklık getirmişlerdir. "Türklerde Musaâdat-ı Mezhebiye" başlıklı yazıda Osmanlı'nın yükselme devrinde Avrupa'da olmayan bir din ve mezhep hürriyeti olduğunu, fakat zamanla bunun ortadan kalktığını, yeniden ilk devirlerdeki hoşgörünün uygulanması gerektiği belirtiliyordu.⁴⁴

En son üzerinde duracağımız Garpçılar, getirdikleri yeni fikirlerle, kamuoyundaki tartışmaların ve kavramların itici gücü olmuşlar ve bu noktada meşrûtiyet tarihinde önemli roller üstlenmişlerdir. Hürriyet kavramı konusunda, o zamanki Osmanlı toplum yapısına göre radikal isteklerde bulundular. Garpçıların belli bir kesimi İslâmiyetin hürriyetçi bir akıma müsait olmadığını da

Temmuz 1324'de neşredilmiştir. Kurucuları Hüseyin Kazım Bey, Hüseyin Cahid Bey ve Tevfik Fikret Bey'dir. İlk sayısında şu ihtar okunmaktadır; "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin mürevvici efkârı olmak üzere Şûray-ı Ümmet namıyla derdest-i intişar bulunan gazete neşredilinceye kadar cemiyetin tbligatı gazetesinin vasıtasıyla vukûa gelecektir". *Tanın*, № 1, 19 Temmuz 1324.

⁴⁰ Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, Geçit Yayınları, İstanbul, 1984, s.24-27; Ayrıca "Mahkeme-i Temyiz azasından İsmail Hakkı", *İstîşare Mecmuası*, № 1, 4 Eylül 1324, s.6 ve Hürriyetin tanımı için "Kanûn-ı Esasi ve Meclis-i Mebûsan", *İkdam*, № 5231, 12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908, s.1; *İstîşare Mecmuası*, ilk defa 4 Eylül 1324'de İstanbul'da Saâd Muhtar tarafından yayınlandı. Yazar kadrosunu Ahrar fırkasının kurucuları oluşturuyordu. "Adem-i merkezîyet" düşüncesi liberalizmin devlet yönetimine uygulanmasından başka bir şey değildir. İşte iki İttihatçı grubu meşrûtiyetten sonra ayıran sebep budur. Sultanzâde Ahmed, "Merkezîyet ve Adem-i Merkezîyet Usûlleri", *İstîşare Mecmuası*, № 1, 4 Eylül 1324, s.33-35.

⁴¹ Necib Asım, "Teşebbüs-ü Şahsî ve Askerlik", *İstîşare Mecmuası*, № 3, 20 Eylül 1324, s.106-109; Ali Kemal, *İkdam*, № 5231, 4 Kanûn-ı Evvel 1324, s.1-2; Avrupa hürriyeti ve İslâm hürriyet kavramlarının karşılaştırılması için bkz. Mehmet Salih, "Meşrûtiyet-i Osmanîye'nin Atışı", *İstîşare Mecmuası*, № 4, 26 Eylül 1324, s.1-4.

⁴² Prens Sabahaddin Bey hakkında geniş bilgi için bkz. Mardin, *age.*, s.287-298.

⁴³ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkilâp Tarîhimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s.260-262.

⁴⁴ Ali Kemal, "Türklerde Musaâdat-ı Mezhebiye", *İstîşare Mecmuası*, № 6, 11 Teşrin-i Evvel 1324, s.244-247.

iddia etmişlerdir. Fakat bu durumu sezen İttihat ve Terakki Cemiyeti ve İslâmcıların açık ve gizli tepkilerini çekmişlerdir. Garpcıların hürriyet düşüncesini Abdullah Cevdet Bey'in *İçtihad* da yayınladığı yazılarından tespit etmek mümkündür.⁴⁵ Kısaca hürriyetin gerekliliği hakkında "Hürriyetler meselesi mühimdir. Tâdilde düşünülecek noktalardan biri de budur. Fakat her ve hal-u kârda siyâsî ve medenî hürriyetin sağlanması, kurûn-ı vustâî bir usûlden kurtulmak için en sağlam teminâttır. Memlekette hayat-ı ikdisadî ve içtimâî temelleri atılsın. Hürriyet-i fikriye, hürriyet-i vicdaniye, hürriyet-i siyasiye hâsılı hürriyet-i medeniye tesisine muhalefet olunmasın"⁴⁶ diyordu. 'Hürriyet-i medeniye' deyiimi Abdullah Cevdet'in hürriyeti materyalist bir temelden savunduğuru çok açık şekilde göstermektedir.⁴⁷

Garpcılar, ilk yıllar geçtikten sonra meydana gelen olumsuzlukların sebebini hürriyeti tam uygulamamakta, toplum yapısı, taassüb ve geleneklerde görmüşlerdir. Garpcıların hürriyet tanımları genellikle bürokrat ve asker çevrelerinde kabul görmüştür. Ancak Garpcıların azınlıklarla münasebetleri, azınlık okulları ve yabancı dil meselesindeki vaziyetleri, halkın şüphesini çekmiştir.⁴⁸

Garpcılığı sosyalist temelden savunanların fikirlerini *İştirak* mecmuasından elde edebiliriz. Hüseyin Hilmi ve arkadaşlarının hürriyet tanımının temelinde Fransız sosyalist düşünceleri vardır. Hüseyin Hilmi Bey hürriyetin, ancak "harb ve darb" ile elde edilebileceğini de söylemekle, zamana bırakarak evrim yolunu reddettiğini ve kan dökerek kısa sürede ihtilâl yoluyla hürriyetin getirilmesi yolunu seçtiğini de belirtir.⁴⁹ Sosyalistlerin daha çok ilgilendikleri işçilerin hürriyetidir, ferdî hürriyet tanımı üzerinde çok durmamışlardır.

⁴⁵ Abdullah Cevdet hakkında bkz. "Abdullah Cevdet", *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1940, s.46.

⁴⁶ Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurûn-ı Vusta", *İçtihad*, № 58, (Sayfa yıprandığından tarihi tespit edilememiştir), s.12; Garpcılık akımı hakkında Safa, s.59-64; T. Z. Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından II.Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe Garpcılık Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIV (1948), s.586-621; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.378-385.

⁴⁷ Abdullah Cevdet, 1869 yılında doğdu. 1889'da Askerî Tıbbiye'ye girmiş ve bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de kurucularından biri olarak faaliyette bulunmuştur. Şerif Mardin, Abdullah Cevdet'in materyalist olduğunu söylemektedir, Mardin, s.220-235.

⁴⁸ Erzurum mebusu Yorgo Hanous Efendi hürriyeti şöyle tanımlıyor: "Meşrutiyetin ruhu nedir? Serbestiyet, hürriyet. Hürriyetten korkmamalı. Ahaliyi serbest bırakmalı, konuşsun, söylesin. Ondan başka birisi anarşist fikrini beyân edebilir, öbürüsü sosyalist fikrini beyan edebilir, etsinler herkes hürdür, kendi fikrinde" *MMZC*, I, Devre 1, 37. İn'ikad, 1.Celse, 18 Şubat 1324, s.135.

⁴⁹ "Sosyalizm, Sa'y ve Gayret", *İştirak*, № 5, 13 Mart 1326, s.2-4; "Sermaye Nasıl Tezayud Eder", *İştirak*, № 20, 7 Haziran 1328, s.1; "Amelelerin Beynelmile İtilaf ve Hareket-ı Müştereke ve Umûmileri", *İştirak*, № 20, 7 Haziran 1328, s.2-3; İştirakçi Hilmi hakkında geniş bilgi için bkz; Yücel Demirel, "İştirakçi Hilmi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 6, Haziran 1994, s.48; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1991, s.46-47.

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminin hürriyet anlayışlarını incelediğimizde şu tespitlere ulaşabiliriz. İdare son bir yüzyıldır Müslüman aydınların öncelikli ilgi alanlarını oluşturmakla beraber İslâmcıların siyasi fikirlerinden açık, saydam bir siyaset felsefesi çıkmamaktadır. Tartışma konularının merkezini nasıl bir idare ve kim yönetmeli soruları belirlediği için aksayan yönleri ıslah hedefi ön plana çıkmaktadır. Hürriyetin ilk günlerinde yükselen İslâm rönesansı arzusu kısa bir zaman sonra yerini mevcudu koruma gayretine bırakmıştır. İslâmcılar tarafından hürriyetin teorik tanımı yapılmışsa da, pratik uygulamaları konusunda *Volkan* hariç olmak üzere kesinlik yoktur. Bu ve diğer konularda İslâmcılar, muhafazakâr ve ılımlı olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.

Daha çok tarikât çevrelerinin oluşturduğu Muhafazakâr İslâmcılar, ilmiye sınıfı ve İlimlilerin bütün meşrûlaştırıcı gayretlerine rağmen yeni kavramları reddettiler. Muhafazakâr İslâmcılar hızlı meydana gelen olaylar karşısında ne yapacaklarını ve nasıl tepki göstereceklerini anlayamaz duruma gelmişlerdi. II Abdulhamid'i, hürriyeti ilân ettiği için kâfirlikle itham edenler bile vardı. Hürriyet fikirlerinin farklılığından dolayı da bütün fikir akımlarıyla tartışmalara girdiler.

İlimliler ise, yeni kavramlar üzerinde en çok düşünen ve bu konu üzerinde çabalarını yoğunlaştıran bir zümreyi oluşturdular. Müslüman-Rus elit tabakası ve Avrupa felsefi akımlarını bilen fikir adamlarının etkisiyle yeni kavramları daha iyi anlayıp yorumladılar. İlimlilerin asıl tartıştıkları, üzerinde ikilem içine girdikleri ve tavır almakta zorlandıkları hürriyet konusu idi. Sosyalist ve *İştirak* yazarlarının savdukları "hürriyet-i mutlaka" kavramını çok açık bir şekilde reddettiler. Ahmed Cevdet Paşa'nın daha önce sosyalizm hakkında yazmış olduğu makalenin bu tavır almada etkisi olduğu düşünülebilir. Yine *İştirak* câmiası ile tartışılan bir başka konu, dinin modern anlamda hürriyete mâni olup olmadığıdır. *Beyanü'l Hak* gazetesi etrafında birleşenler ise *İştirak* ile girdikleri polemiklerden bilinmektedir. *İştirak*, II Abdulhamid tarafından uygulanan istibdadın şeriaten ileri geldiğini iddia edince yer yerinden oynamıştı. Mustafa Sabri'ye göre uygulanan istibdad, şeriat değil II Abdulhamid'in keyfi idaresiydi. *Volkan* yazarı Derviş Vahdeti ise ilân edilen kavramları siyasi bir gaye olarak "şer'i" adı altında incelemiştir.

Dönemin İslâmcılarla muhalefete giren Türkçü grubu ise Batı dünyası ve felsefesi ile daha sıkı irtibatlı idi. Türkçüler, Türkiye'nin siyasal fikir tarihinde 19. yüzyıl meşrûtiyetçilerinin doğrudan izleyicileri olarak yola çıktılar. Türkçüler, özellikle hürriyetçi rejimin çok geniş anlamda devlet kademelerine uygulanıp uygulanmaması konusunda ayrılığa düşmelerine rağmen başlangıçta uygulamışlar, fakat sonraları kademe kademe bu hürriyetleri geri almışlardır. Hepsi de, "1876 anayasasının geri getirilmesi için savaş" parolası adı altında

harekete geçen Türkçü düşünürler, anayasal reformları birbirlerinden başka değerlendiriyorlardı. Bir bölümü yeni Osmanlıların fikirlerini izleyerek anayasa ve meşrutiyetin ekonomik ve kültürel gelişmesinin doğrudan doğruya aracı olduklarını savunurken, diğer bir bölümü de hürriyetçi rejimin ancak toplumun sosyal yapısında değişmeler olması halinde bir çıkış noktası olabileceğini savunuyorlardı. Bu iki görüşten birincisini, İttihat Terakki Cemiyetinin çekirdeğini meydana getiren Ahmet Rıza Bey *Şûra-yı Ümmet* ve *Tanin* gazetesi savunuyordu. Auguste Comte'un pozitivist ekolünün ve John Locke'un meşrutî fikirlerinin etkisi altında bulunan Ahmet Rıza Bey, hürriyetçi yapıyı toplumsal ilerlemeyi gerçekten sağlayacak bir düzen kurulması olarak ele alıyordu. Prens Sabahaddin ise halkın "teşebbüs-i şahsî" esas alınarak eğitilmesi taraftarıydı. Sabahaddin Bey'e göre; mutlakiyet tarzının devrilmesi, hayat tarzında yapılacak ciddi değişikliklerle aynı zamanda olması halinde ancak elle tutulur bir sonuç alınabilirdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en derin özlemlerinin "hürriyet" özlemi olduğu doğru değildir. Türkçülerin en derin isteği Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasını durdurmaktır. Çünkü, hürriyetin ve adaletin egemen olduğu bir rejimde imparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktır. Fakat bu hürriyet aşıkları hiçbir zaman çok yüzeysel bir hürriyetçilikten ileri gidememişlerdir. İlmî İslâmcılarda görülen hürriyet konusunda tavır bilinmezliği, birbiriyelâ irtibatlı olarak Cemiyet'te de görmek mümkündür. Çok net bir tavır yoktu. Hürriyet düşüncesini cemiyet içerisinde herkes şahsî duygularına göre algılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun siyasî, kültürel ve sosyal yapısını temelden reddeden Garpcıların lideri sayılabilecek kişi Abdullah Cevdet'ti. Ona göre de, meşrutiyetin ilânı hiçbir zaman devletin kendi deyişimiyle "terakki"si için yeterli değildi. Çözüm olarak da, Avrupa'da kaldığı yıllarda zihninde yavaş yavaş şekillendirdiği "kültür değişmeleri"ni sunuyordu. Yazarın en büyük amacı, Avrupa medeniyetini bütün her şeyiyle, özellikle kültürüyle Osmanlı toplumu içerisine sokmaktır. Garpcı düşünürlerin, kadın hürriyeti konusundaki çıkışları İslâmcılarla anlaşılmasının diğer nedenidir.

Sonuçta, Reformcu Osmanlı aydınlarının Batı ile temaslari sonucunda aldıkları yeni felsefi düşüncelere doğu medeniyetinin temelini açıklayan düşüncelerle karşı çıkmıştır. Özellikle felsefe kökenli laik hürriyet tanımı ile din kökenli muhafazakâr hürriyet tanımı tartışmalara ve çatışmalara kadar gitmiştir. 31 Mart Olayının bir sebebinin de hürriyet üzerine fikirlerin bir çatışması olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynaklar

- Abdullah Cevdet (1940) *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt I, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- AHMAD, Feroz (1986), *İttihat ve Terakki*, Çev. Nuran YAVUZ, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmed Cevdet (1309) *Tarih-i Cevdet*, VI, Dersaadet.
- AKŞİN, Sina (1970) *31 Mart Olayı*, Ankara.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1959) II. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler, *Bellekten*, XXI-II/90, Ankara.
- BERKES, Niyazi (1978) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Beyanî'l Hake* (1324) Kanun-ı Sani, 21 Ağustos; (1325) 8 Şubat, 4 Kasım; (1326) 5 Nisan 6 Eylül; (1327) 30 Mayıs.
- BİRİNÇİ, Ali (1990) *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- CEVİZCİ, Ahmet (1996) *Felsefe Sözlüğü*, Ankara.
- Davul* (1324) 2 Teşrin-i Evvel, 14 Teşrin-i Evvel.
- DEMİREL, Yücel (1994) İştirakçi Hilmi, *Toplumsal Tarih*, Sayı 6, Haziran. *İctihad*, № 58.
- İkdam* (1324) 12 Temmuz, 4 Kanun-ı Evvel.
- İslâm* (1325) 21 Mart; (1327) 12 Rebi'ül Evvel.
- İştirak* (1326) 13 Mart; (1328) 7 Haziran.
- İstişare Mecmûası* (1324) 4 Eylül, 20 Eylül, 26 Eylül, 11 Teşrin-i Evvel.
- KAPLAN, Mehmet, İnci ENGİNÜN, B.EMİL (1974) *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I, İstanbul.
- KARA, İsmail (1994) *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1940) *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KURAN, Ahmet Bedevi (1945) *İnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul.
- KURAN, Ercüment (1997) *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara.
- KUTLAY, Naci (1992) *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet (1997) *Şiir Tablilleri*, I, İstanbul.
- LEWIS, Bernard (1998) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Ankara.
- MANTRAN, Robert (1997) *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ter. Server TANILLI, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1994) *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1889-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)* (1324) Devre 1, 37. İn'ikad, 1.Celse, 18 Şubat; Devre 1, 24. İn'ikad, 1.Celse, 26 Kanun-ı Sani; Devre 1, 11. İn'ikad, 1.Celse, 13 Kanun-ı Sani.
- Musavver Mubit* (1324) 2 Teşrin-i Sani, 14 Teşrin-i Sani, 8 Kanun-ı Evvel, 11 Kanun-ı Evvel, 1 Kanun-ı Sani.
- Osmanlı Medeniyeti Tarihi* (1999) Cilt I, İstanbul.

- ÖZÖN, Mustafa Nihat (1997) *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- PARLATIR, İsmail (1992) *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara.
- PETROSYAN, Y.A. (1974) *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Ankara.
- SAFA, Peyami (1995) *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul.
- Said Nursi (1996), *Münazarât*, İstanbul.
- Sırat-ı Mustakim* (1324) 25 Eylül, 30 Şaban, 21 Ağustos, (1325) 3 Kanun-ı Evvel.
- SUNGU, İhsan (1940) "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, İstanbul.
- Şemseddin Sami (1989), *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul.
- Şuray-ı Ümmet* (1325) 17 Teşrin-i Evvel, 15 Teşrin-i Evvel 1325, 6 Kanun-ı Evvel, 12 Nisan, 18 Şubat 1325; (1324) 29 Teşrin-i Evvel, 1 Şubat.
- Takvim-i Vekayi* (1225) 15 Ramazan.
- Tanin* (1324) 19 Temmuz..
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2006) *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1948) Amme Hukukumuz Bakımından II.Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe Garpcılık Cereyanı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIV.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1954) Âmme Hukuku Bakımından II. Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe İslamcılık Cereyanı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIX
- TUNAYA, Tarık Zafer (1980) *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1984) *Türkiye'de Siyasî Partiler(1859-1952)*, Ankara.
- TUNÇAY, Mete (1991) *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, İstanbul.
- Türkçe Sözlük* (1983) Türk Dil Kurumu, Ankara.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan (1984) *Prens Sababattin*, İstanbul.
- Volkan* (1325) 10 Mart.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (1976) *Siyasal Anılar*, İstanbul.
- Yeni Gazete* (1325) 3 Şubat